

BODOR ANDRÁS

Táguló látóhatár

Mikor fogant meg vonzalmam az ókor iránt? Ma már nehéz volna megmondanom. Talán első gimnazista koromban a nyári vakációban. Volt tanítóm egy ókori meséket és mondákat tartalmazó könyvet nyomott a kezembe. Elvezetett olvastam a keze érintésével mindent arannyá változtató Midasz királyról, és szörnyű halála ellenére, legalább egy éven át én is Midasz szerettem volna lenni, hogy végleg elúzzem a magam és családjunk szegénységét; megszerettem az athéni bölcs törvényhozót, Szolónt; a boldogan élő Philemont és Baucist, akiket a „felszegben“ lakó öreg házaspárral azonosítottam; képzeletem megragadták a csodálatos dolgokat cselekvő istenekről és emberekről szóló történetek; különös, varázslatos világ lehetett az, amelyben annyi hős és rendkívüli ember élhetett.

Nemsokára ehhez járult egy „sikerélményem“ is. Az első latin írásbelit a harmadik osztályban írtuk; latinról magyarra és magyarról latinra kellett néhány mondatot lefordítanunk. A következő héten, hóna alatt a dolgozatfüzetekkel belépett a latintanárom, s még mielőtt elérkezett volna a pódiumig, nevemen szólított: „Hibátlan, szép dolgozatot írtál, a tiéd a legjobb.“ Márkos Albert szavai büszkeséggel töltöttek el, s attól fogva szívesen tanultam a latint, és érdeklődtem nemcsak a nyelv, hanem az általa közvetített, szépnek, megragadónak talált tartalom iránt is.

A gimnázium utolsó évében görögöt is tanultunk. Tankönyvünk nem a klasszikus, hanem a bizánci kiejtést írta elő, de a tanár, aki akkor az iskola igazgatója is volt, mind a kettőt megtanította, és lelkesen beszélt a görögök irodalmi, művészi, filozófiai, politikai hagyományairól. A tankönyvet ma is őrzöm, és belőle néhány olvasmányt ma is szinte könyv nélkül el tudok mondani.

Szokatlan egyetemi felvételi

Mivel tanár akartam lenni, mielőtt beiratkoztam volna az egyetemre, elkezdhetetlenül felmerült a kérdés: milyen szakra? Az iskolafenntartó hatóságtól azt a választ kaptam, hogy klasszika-filológiára, azaz a latin–görög szakra, mert az iskolának néhány év múlva ilyen szakos tanárra lesz szüksége. Megörültem a válasznak és az egyetemre siettem. Ott azonban kiderült, hogy — eltérően a korábbi szokásoktól — beiratkozni csak sikeres felvételi vizsga alapján lehetséges, amely latin és francia nyelvből áll. A két világháború között a bölcsészeti karon ez volt az első és az utolsó felvételi vizsga.

Hazamentem és hozzáálltam a tanuláshoz. Reggeltől estig bifláztam a latin nyelvűt, fordítottam a latin szövegeket és ismételgettem a francia nyelvet. Kertünk végében egy főként szilvafákkal borított domb emelkedett, tetején szép középkori templom és harangláb, közöttük kellemes, zöld füves térség. E kies helyen ültöttem fel tanyám, s egy lepedőn végignyúlva tanultam, ha pedig fel akartam frissülni, a porticus mellett emelkedő eperfára kapaszkodtam fel, és hangosan tanultam a deklinációt és a konjugációt és ami ezeknél is nehezebb volt, a mondatant.

A felvételi vizsga október első felére volt kitűzve. Összesen hatvanat vettek fel, köztük engem is; későbbi barátaim közül pedig Zörgő Benjámint, Vörös Istvánt, Hegyi Endrét (a költőt), ők azonban az első év után más — az ott maradtak szerint könnyebb — szakokra mentek át.

Nyelvtanulás és görög—latin művelődés

A latin nyelv és irodalom főszaknak, a görög mellékszaknak számított: mindkettő igen nehéz. Minden héten házi dolgozatot kellett írunk görögből és minden második héten latinból is. A dolgozatokat maguk a professzorok javították ki: a görögöt St. Bezdechi, a latint Th. Naum. A görögöt a betűknek megfelelő görög számokkal minősítették, vagyis *alfa* = igen jó (1-es), *béta* = jó (2-es), *gamma* = elégséges (3-as), *delta* = elégtelen (4-es). Akárcsak a nyelvtanórák, a házi dolgozatok rutinmunkának számítottak s alapfeltételei voltak a klasszika-filológia elsajátításának.

A további elméleti képzést, a görög—latin művelődés elsajátítását a nyelvészeti, irodalmi, történelmi, filozófiai, régiségtani előadások és a segédtudományok biztosították. Bezdechi professzor többek között a görög dráma, a tragédia és a komédia fejlődését adta elő. Kurzusában Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész drámái a fennkölt emberi érzéseket, gondolatokat, a hazafiságot, a hatalmat és a bukást, a sikert és a kudarcot megrázó erővel érzékeltették, az idézett plasztikus kifejezések, a bemutatott szemléletes képek ma is alig hihető hatással voltak rám, akárcsak Arisztophanész, aki vígjátékaiban az egyén és a társadalom fonákságait, a háború és a béke kérdését stb.-t teszi tanulságosan nevetségessé. Az eredetiből egy-két jelenetet, legfennebb egy felvonást fordítottunk le. A legtöbbet Arany János és Csengeri János fordításában olvastam el.

Th. Naum római irodalmi előadásait valamilyen szokatlan előkelőség: a kifejező, szép stílus, a választékos nyelvezet (költő is volt) jellemezte. A francia nemzetiségű latin irodalomtörténész, Pichon kézikönyvét használta vezérfonalként, de eredetisége mindegyre megnyilvánult, és különösen Plautus, Terentius és a római költők: Catullus, Tibullus, Propertius, Horatius és Vergilius bemutatásakor érvényesült teljes mértékben. A nyelvészeti előadások a latin nyelv kialakulására és az indoeurópai nyelvek rokonságára helyezték a hangsúlyt. Rámutattak a közöttük lévő belső összefüggésekre és konkrét példákkal szemléltették a két nagy indoeurópai nyelvcsoport, a *kentum* és a *sátém* sajátosságait.

A görög—római történelmet C. Daicoviciu professzor adta elő szónoki lendülettel; nem annyira a történések belső összefüggéseire és törvényszerűségére, mint inkább az események szemléletes, drámai megelevenítésére törekedve tartotta lekövetve a hallgatóság figyelmét. A szereplő személyiségek jellemzésével, sokszor megszólltatásával sikerült nemegyszer felidéznie a régmúlt idők hangulatát és eszmévilágát.

A görög—római régiségeket és a művészetet M. Teodorescu vetítőgépes előadásai elevenítették fel. A jelentős régészeti ásatásokat végző professzor órák hosszát foglalkozott nemcsak egyes korok művészeti irányzataival és alkotásaival, hanem például a női és férfi ruha meg a hajviselet változásaival is. Akit komolyan érdekelt az ókori művészet és a mindennapi élet, sokat tanulhatott tőle.

Az ókori bölcséletet, annak képviselőit D. D. Roșca professzor lebilincselő előadásai mutatták be logikus, érthető és meggyőző módon. Az alapvető előadásokat az inkább gyakorlati kutatást szolgáló segédtudományok: római felirattan, éremtan, paleográfia, régészet stb. egészítették ki.

Kétévi rendszeres tanulás, az előadások szorgalmas látogatása és számos kollokvium meg vizsgáló letétele után az a benyomásom alakult ki, hogy a Földközi-tengerbe nyúló két nagy felszigeten és a körülöttük fekvő szigeteken élt „emberfeletti” emberek, *Übermenschen* között barangoltam, akik magatartásukban fenségesek, nagyvonalúak voltak, és az élet minden területén nagyot, eredetit alkottak, s e hagyatékuk révén a későbbi nemzedékek és korok tanítómesterei lettek.

Az ókor másik arculata, Kelet kultúrája

A görög és a római múltnak ez az idealizált, arisztokratikus arculata új, a valóságot inkább megközelítő vonásokkal gyarapodott, amikor tanulmányaimat Oxfordban folytattam. Ott nem a klasszikus, hanem a hellenisztikus és a császárkorral foglalkoztam, nem a klasszikus görögöt, hanem az ún. *koinét*, az általánossá vált népi nyelvet tanulmányoztam. Az ókori ember most a maga esendőségében mutatkozott meg, aki az élet megpróbáltatásaiban a természetfeletti erőkhöz folyamodik, és a sirontúli boldogságot hirdető, ún. eschatologikus tanításokban és a kereszténységben keres vigasztalást. Ugyanakkor a judaizmusból, a sztoikus és más népi és egyetemes bölcselletekből kialakítja az első — nyugati viszonylatban — egyetemes vallást, és meg meri fogalmazni az emberi egyenlőség gondolatát, igaz, annak megvalósulását nem e társadalomra vonatkoztatja, hanem elvontan

Isten előtti egyenlőséggé „magasztosítja“. Az e korra vonatkozó görög nyelvű forrásokat tanító L. Garrard egykori professzoromat az elmúlt nyáron sikerült meglátogatnom, s örömmel állapítottam meg, hogy bár betöltötte kilencvenedik évét, még mindig munkaképes és jó egészséggel örvend. A tanulmányozott latin szövegek szintén távol álltak a klasszikusoktól, főként Tertullianusra, Minucius Felixre és Lactantiusra szorítkoztak.

Ennek ellenére itt kellett rájönnöm, hogy az ókori műveltség nem korlátozódik két félszigetre, mert tőlük keletre és délre sok szempontból magasabb és korábbi műveltségek jöttek létre. Ugyanis a latin és a görög mellett Davidson, *Hebrew Grammar*-jének 22. kiadását tanulmányozva elmélyítettem felszínes héber ismereteimet, és az Oxford körüli parkok, erdők, ligetek festői útjain biciklizve tanultam a héber igeragozást. A kézikönyvet ma is őrzöm, a nyelvtan, a szavak — hiába próbálgatom őket — sajnos, elpárologtak emlékezetemből. Ilyenkor Kelemen Lajos jut eszembe, aki nyolcvanéves korában emlékeit akarta megírni, s azért panaszkodott, hogy csodálatos emlékezőtehetségébe milyen nagy kihagyásokat szántott az idő.

Szélesebb körökben ekkor váltak Oxfordban ismertekké Leonard Wooley ásátásai az egykori sumér város, Ur helyén. Tizenkét évig (1922—1934) dolgozott itt a régészet egyik legnagyobb képviselője. Ásátásai nyomán az a téves felfogása alakult ki, hogy a régészet igazolja a vízözön mondáját. Ugyanis az első nagyobb művelődési réteg után alluviális lerakódást, iszapot talált. Ennek ellenére tovább ásott, és a mintegy 4—5 méter vastag réteg alatt egy korábbi település épületmaradványai bukkantak felszínre, amelyekről jogosan az hihette, hogy a vízözön előtti Ur városa. Felfedezései és főként következtetései érthetően óriási szenzációt keltettek. Később azonban a régészek, többek között Gordon Childe, aki nálunk is részt vett az erósi ásátásokon, bebizonyították, hogy nem a vízözönről van szó, hanem e területre jellemző időszerű áradásokról, melyeknek iszaphordaléka a legtöbb település alatt megtalálható.

Wooley ásátásai mindenestre bebizonyították, hogy a görög—római műveltséget és írásbeliséget Közél-Keleten legalább kétezer évvel korábbi műveltségek előzték meg.

Abban az időben talán még nagyobb érdeklődést váltottak ki a Rász Samra arab falu helyén végzett régészeti ásátások. Egy földműves ekéje épületmaradványokba ütközött és érdekes leleteket hozott felszínre. 1929-ben a francia régész, F. A. Schaeffer vezetésével megkezdték az ásátásokat, és öt fontosabb művelődési réteget tártak fel. Kiderült, hogy az arab falu az egykori Ugarit város helyén fekszik, amely az i. e. II. évezredben fontos kereskedelmi központ volt. A sok épületrom között felszínre került több templom, az egyikben, az ún. könyvtárban, nagyszámú ékiratos agyagtablát találtak nyugati sémi nyelven. A szövegek vallási (mitoszok, énekek, imák), gazdasági és jogi tartalmúak, de más nyelvű tablák és szótárak is kerültek elő. Közülük többet, a tanár segítségével, mi is lefordítottunk. Különösen sok vitát váltott ki az a monda, amelynek hőse Keret volt, és a legtöbben Ábrahám történetével azonosították.

Hasonló érdeklődést keltettek John Garstangnak 1930—1936 között Jerikóban végzett ásátásai. Ósi városi település került itt felszínre, melynek kezdetei visszanyúltak a csiszolt kőkorba. A régészet ma ezt tartja földünk legrégebb városának, s korát mintegy tizenkétezer évre becsüli. A második világháború után Kathleen M. Kenyon folytatta az ásátásokat és megállapította, hogy történelme folyamán a várost 17-szer rombolták le.

Ismét az itthoni egyetemen

Külföldről hazatérve folytattam tanulmányaimat városunk egyetemén. Most a nemzetközi szakkörökben is ismert N. Bănescu bizantinológus professzor szeminaryumai és előadásai kötötték le a figyelmem. A szemináriumokon bizánci szövegeket fordítottunk, előadásain Bizánc történeti útját kísértük végig. Vizsgára Gibbon híres könyvéből (*The Decline and Fall of the Roman Empire*) készültem, ezért a professzor nagyon meg volt elégedve. Ez a mű Bizáncot a Római Birodalom folytatásának tekintette, én pedig az ókor megkésétt, bevehetetlen bástyáját láttam benne, amely azonban nem annyira Róma, mint a hellenisztikus királyságok felújítója, egységesítője és továbbvivője volt.

Utolsó egyetemi évem Förster Aurél és Ivánka Endre professzorok irányítása alatt fejeztem be. Ivánka jól felkészült, alapos, európai hírű professzor volt, aki nem szorítkozott az anyag pusztá bemutatására, hanem annak összefüggéseire is kitért. Államvizsga vagy ahogy akkor nevezték: szakvizsga dolgozatomat nála

FUHRMANN KÁROLY ÖTVÖSMUNKAI

irtam. Címe: *Platón ideaelmélete* volt, melynek főként filozófiai és logikai vonatkozásait kellett nyomon követnem. Dialógusai mellett angol, francia könyvészeti anyagra, G. Frazer és A. E. Taylor Platónról írott vaskos tanulmányaira támaszkodtam. Nagyon nehéznek találtam, mert az ideatan elsősorban ismeretelméleti, episztemológiai kérdéseket tartalmaz, és át kellett tanulmányoznom a Platón előtti és utáni görög filozófiát. A professzor a tanulmányt elfogadta, én azonban nem voltam megelégedve vele. Ennek ellenére sok tanulságos barangolást jelentett az ókori filozófia széles mezőin.

Számomra eredetibb és érdekesebb volt doktori disszertációm. Tudományos irányítóm ugyancsak Ivánka professzor volt, és ő segített a téma kiválasztásában is. Azt javasolta, hogy tanulmányozzam a X–XI. században élt Gellért püspök egyetlen ránk maradt művének, a *Deliberation*nak forrásait. A munka kéziratban maradt fenn, és a tudós erdélyi püspök, Batthyány Ignác másoltatta le és adta ki 1790-ben. Keletkezéséről, tartalmáról, történelmi jelentőségéről, felhasznált forrásairól sok vita folyt és folyik még ma is. A kutatás egyszerre ókori és középkori problémákat érintett. A mű forrásait kutatva jöttem rá, hogy a szerző leggyakrabban Sevillai Izidor enciklopédikus munkájára támaszkodik. Sevillai Izidor az V. században élt polihisztor, a kora középkori kultúra egyik nagy képviselője volt. Szorgalmas kompilátor, aki egész könyvtárakat kivonatolt, és kivonatainak anyagát világos, áttekinthető rendszerbe foglalta. Műve az *Etymologiarum libri XX* enciklopédikus vagy lexikonszerű, hús könyvből álló munka, amely magába foglalja mindazokat a tudományokat, amelyeket az ókoriak műveltek, hiszen az ókori szerzők műveiből másolta össze és a kor igényeinek megfelelően keresztény tanításokkal egészítette ki. Mivel a buzgó szerzeteseknek tilos volt az ókori, a „pogány” szerzőket olvasni, Izidor megsűrte, „cenzúrázta” ezek műveit. Munkája ezért is terjedt el egész Európában. Ez a „barangolásom” felfedte azt az eljárást, módszert, amely biztosította az ókori ismeretek továbbélését a középkorban. (Ez távolról sem jelenti, hogy nyugaton ne lettek volna olyan szerzetesi rendek, amelyek valamilyen indoklással ne másolgatták volna az ókori szerzők, költők, filozófusok — különösen Platón — műveit. Bizánc ebben a vonatkozásban liberálisabb volt, és éppen szabadabb szellemének köszönhető, hogy sok ókori szerző műve fennmaradt.)

Az akkori szokás szerint a doktori disszertációt ki kellett nyomtatni és száz példányban beadni a kar dékánátusára. Miután a kari tudományos tanács elfogadta, következett a rendszerint három tárgyból álló szóbeli vizsga. Az én esetemben e tárgyak: klasszika-filológia, ókori történet és lélektan voltak.

Az ókori történelemhez M. Rostovtzeff kétkötetes kézikönyvből készültem. A jeles szerző a két világháború között egy ideig Oxfordban élt. Tankönyvét ott írta és csaknem valamennyi nyugat-európai és amerikai egyetemen használták. A gazdasági és a társadalmi kérdéseket is részletesen bemutatja. Számomra összefüggő, logikus képet nyújtott az ókori civilizációk fejlődéséről. (Amikor 1979-ben Oxfordban jártam, egykori kollégái nagyon sokat és elismerően beszéltek róla.)

A doktorátus megszerzésével egyetemi tanulmányaim ugyan végetértek, ókori „barangolásaim” azonban nem. A kép, amely bennem hosszas tanulmányaim alatt kialakult, több szempontból hiányos volt. Nagyrészt kimaradt belőle az ókor gazdasági helyzete, belső, társadalmi harcainak története. Az a tény is, hogy az uralkodó és általában a szabad társadalmi rétegek jólétüket a rabszolgáknak köszönhették, akiket nem is embereknek, hanem munkaeszközöknek „beszélő állatoknak” tekintettek, holott — főleg a Római Birodalomban — a lakosságnak csaknem egyharmadát alkották. Ezért barangolásaim során foglalkozni kezdtem a rabszolgaság történetével, a rabszolgafelkelésekkel. E témákról írott tanulmányaim külföldön is, Bulgáriában és Japánban jelentek meg.

Ókori kutatásaim során nem feledkeztem meg a hazai tájakról sem. Először saját városom ókori történetét írtam meg a rendelkezésre álló feliratos anyag alapján. Azután a földművelés és a birtokviszonyok helyzetét a római hódítás előtti és utáni korszakban. Új szempontok alapján próbáltam bemutatni a római hódítást és annak következményeit. Tanulmányoztam az őslakók, a géta-dákok társadalmi szerkezetét, vallását, írásuk megjelenését. Az egyik hosszabb, az NSZK-ban megjelenő tanulmányomban a hazai görög–római panteont mutatom be.

Az ókori Kelet

A felszabadulás után a hazai egyetemeken az ókor egész történetét, tehát a Keletét is előadják. Miután az egyetemre kerültem, tudományos szempontból új barangolásra indultam, melynek során új összefüggések tárultak fel előttem. A

régibb, gazdagnak mondható anyag mellett sokat jelentett számomra Gordon Childe-nak *New Light in the Near East* című munkája, mert a régészet fényében azokat a kapcsolatokat ismerteti, amelyek Mezopotámia, a Termékeny Félhold, Egyiptom, Irán és India között már a csiszolt kőkor végétől kezdődően kimutathatók.

Egyik szakkollégiumomban a hellenisztikus, vagyis a Nagy Sándor-i birodalomból kiszakadt, a helyi és a görög hagyományokat érvényesítő államokkal foglalkoztam. Vezérfonalként ismét Rostovtzeffnek a hellénizmusról írott háromkötetes könyvét használtam.

Eppen a hellenisztikus államok kereskedelmi terjeszkedésének következtében az i. e. III. századtól kezdve a görög kultúra Iránba is behatolt és ihletet adó forrás lett. Szobrai és emlékművei megalkotásában még a buddhizmus is a görög mintákat és hagyományokat érvényesítette. India partvidékein görög kereskedelmi települések keletkeztek. Feljegyezték például, hogy az egyik indiai küldöttség Augustus császárnak a következő, különös ajándékokat vitte: különböző nemzetiségű embereket, tigriseket, kigyókat, teknősbékákat, egy buddhista szerzetest és egy kéz nélküli fiút, aki nyilazáshoz a lábait használta. Hispániától Hátsó-Indiáig a városokban, a kikötőkben a görög nyelv a római korban is a *lingua franca*, a nemzetközi nyelv szerepét töltötte be.

Kelet ókori múltjában folytatott barangolásaim felélenkültek, amikor azt a feladatot kaptam, hogy írjam meg India, Kína és Irán ókori történetét. A szükséges forrásanyagot a londoni British Library-ben, a cambridge-i és az oxfordi könyvtárakban találtam meg. Izgalmas és tanulságos feladat volt.

Cambridge-ben Alchinn professzor, aki minden évben ásatásokat végez Indiában, továbbá Loewe professzor, aki eredeti kutatásai alapján megírta Kína ókori történetét, azután Joseph Needham, aki tizkötetes nagy munkában írta meg a kínai tudománytörténetet — megelőzve ezzel az európai kutatást — szíves kalauzolásukkal lehetővé tették e területek ókori politikai, gazdasági, társadalmi és művelődési irányzatainak megismerését.

Kilátás barangolásaim csúcásáról

Barangolásom végére érve úgy éreztem, hegycsúcsra jutottam, ahonnan fenséges kilátás tárult elém. Az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, csodálatos virágok keltek ki egymás után, az ókori civilizációk hajtásai, „bölcsei“, először Mezopotámiában, a Termékeny Félholdon, Egyiptomban, Kis-Ázsiában, azután Kínában, Indiában, Görögországban és Itáliában. Szüntelen változásoknak alávetve folyton gyarapodtak. Közöttük a kapcsolatok, az összefüggések kezdetben ugyan gyengék voltak, idővel azonban megerősödtek és az i. e. II. századtól kezdve az egész terület gazdaságilag, műveltségileg részeiben egymásba fonódó, fejlett ókori világgá változott.

Fejlődésének virágkorát az i. e. V. és az i. sz. II–III. században érte el. Ekkor jöttek létre a nagyobb államok és birodalmak, termelődtek ki az általános filozófiai, művészeti, politikai és társadalmi irányzatok, akkor keletkeztek és gyökerestek meg a világvallások. Ugyanakkor ez az a korszak, amikor a művelt világ, az ún. *oikumené* peremén élő népeiségek és törzsek fejlődése felgyorsult, gazdasági és katonai erejük megerősödött, hogy azután Kína keleti részétől Európa nyugati részéig, egymást követő hullámokban, viharos támadásra induljanak e világ ellen.

Támadásuk következtében a népek helyváltoztatása és keveredése jött létre, közülük egyesek végleg eltűntek, mások beolvadtak, a keveredésekből új népek keletkeztek. Az ókorban kitermelt értékek a legtöbb területen hosszú századokon át hervadtak, csaknem észrevétlenül éltek tovább. Először Európában a humanizmus és a reneszánsz élesítette fel újra őket, és ezzel friss lendületet adott a fejlődésnek. Máshol ez az újjászületés elvetélt, s emiatt a későbbi fejlődési robanás sem következett be. Úgy véljük, hogy Needham helyes következtetésre jutott, amikor megállapította, hogy mivel Kínában a magas ókori civilizáció újjászületése elmaradt, a fojtó hagyományok gátjai a későbbi gyorsabb fejlődést is megakadályozták.

A barangolásaim csúcásáról kitaruló kilátás meggyőzött arról, hogy az ókor az emberiség értékes időszaka volt; tanulmányozása nem szakít el, hanem közelebb hoz a mához és hozzájárul problémáink megértéséhez.